

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.1.6>

АКЦІОНЕРНИЙ ДОГОВІР У СФЕРІ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИН: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Хоменко Вікторія Олександрівна,

кандидат юридичних наук,

в.о. старшого наукового співробітника

відділу дослідження проблем взаємодії держави та громадянського суспільства

Київського регіонального центру

Національної академії правових наук України

У статті досліджуються сучасні реалії та тенденції розвитку акціонерного договору. Зазначено, що акціонерний договір є одним з елементів диспозитивності у врегулюванні корпоративних правовідносин між акціонерами.

Зазначається, що таке правове явище, як акціонерний договір, було введено з метою посилення засад диспозитивності у «надто заімператизованому», на думку окремих фахівців, корпоративному праві. Виходячи з положень акціонерного законодавства таким договором можуть визначатися особливості здійснення його сторонами своїх прав на акції і (або) прав, пов'язаних акціями, виходячи з обставин, які не врегульовані законодавством або статутом кожного АТ. З цієї точки зору акціонерний договір слід вважати регулятором корпоративних правовідносин.

Наводяться два базових підходи до розуміння ролі акціонерного договору у впливі на регулювання корпоративних правовідносин. Також акцентується увага на проблематиці можливості включення диспозитивних норм до акціонерного законодавства та на встановленні гнучкого нормативного забезпечення здійснення корпоративних прав акціонерами у межах договірних відносин.

Зазначається про передовий досвід окремих країн, в яких досліджуваний договір вже має визнання у правозастосуванні. Наголошено, що акціонерний договір не має охоплювати своїм предметом відносини, врегульовані імперативними нормами законодавства, і не може за своїм значенням замінювати собою статут товариства. Також наводяться головні права і обов'язки сторін акціонерного договору та визначаються особливості предмету зазначеного виду договору.

Автор статті вважає, що акціонерний договір є формою фіксації можливостей та передумов для успішного здійснення немайнових корпоративних прав, підвищення координованості й узгодженості вчинюваних акціонерами у майбутньому майнових правочинів, створення умов для попередження несприятливих для АТ наслідків (наприклад, виникнення корпоративних конфліктів або недружного поглинання товариства, тощо).

Ключові слова: корпоративні правовідносини, акціонерний договір, диспозитивність, акціонери, акціонерне товариство.

Khomenko Viktoriia. Shareholders' agreement in corporate law relations: present-day realities and development trends

The article studies the present-day realities and development trends of a shareholders' agreement. It is stated that a shareholders' agreement is one of the elements of a discretionary nature in the regulation of corporate law relations between shareholders.

The author emphasizes that such a phenomenon as a shareholders' agreement was introduced to strengthen the fundamentals of a discretionary nature in "extremely imperial", according to some experts, corporate law. Keeping in mind corporate legislation provisions, such an agreement can be interpreted as the features of the exercise by its parties of their share rights and (or) rights attached to shares based on cases which are not regulated by the law or a charter of every JSC. From this perspective, a shareholders' agreement should be regarded as a regulator of corporate law relations.

The research puts forward two basic approaches to the understanding of a role of a shareholders' agreement in the context of the influence on the regulation of corporate law relations. The focus is on the problems of including discretionary rules into the corporate legislation and on the establishment of flexible statutory support of the exercise of stakeholders' corporate rights under the contractual relations.

The author mentions the best practices of some countries where the agreement under study is recognized in law enforcement practice. It is emphasized that a shareholders' agreement shall not cover the relations regulated by the imperative rules and can't substitute JSCs statutes. The key rights and obligations of the parties of a shareholders' agreement are specified, and features of the subject-matter of the relevant type of agreement are determined.

The researcher believes a shareholders' agreement is a form of the fixation of opportunities and preconditions for the successful implementation of non-material corporate rights, the improvement of coordination and coherence of property transactions committed by stakeholders in the future to prevent consequences unfavorable for JSC (for example, corporate conflicts or hostile takeover etc.).

Key words: corporate law relations, stakeholders' agreement, discretionary nature, joint stock company.

Корпоративні правові зв'язки для української правової дійсності, порівняно з деякими іншими приватними правовідносинами, є новими та, з певною умовністю, недостатньо вивченими.

Одним з елементів диспозитивності у врегулюванні корпоративних правовідносин між акціонерами, що передбачений законодавством України, є акціонерний договір, який, відповідно до ст. 26¹ Закону України «Про акціонерні товариства», іменується договором між акціонерами. Для корпоративного сектору відповідна договірна конструкція є новою, що, відповідно, зумовлює певні непорозуміння під час її застосування. Проте не лише прикладне використання такого договору містить проблематику, нестабільність чинного корпоративного законодавства – ось основний стрижень корпоративної проблематики. На швидкоруч прийнятий у 2008 році Закон України «Про акціонерні товариства», яким вперше була введена відповідна договірна конструкція, без достатнього аналізу її сутності, напевне більше «оголив» проблематику акціонерних правовідносин та їх правове забезпечення, ніж врегулював відповідні правові зв'язки.

Одним з проблемних аспектів нормативного забезпечення корпоративних правовідносин у рамках АТ є вирішення питання переваги між диспозитивними чи імперативними засадами їх регулювання, що ґрунтується на різночитаннях у розу-

міння категорії «корпорація» за романо-германською (переважає розуміння її як реального існуючого суб'єкта – юридичної особи) та англосаксонською правовими сім'ями (переважно пріоритет віддається теорії уособлення та її різновидам (наприклад, теорії контрактів тощо)).

Встановлюючи пріоритетність диспозитивності чи імперативності регулювання конкретних правових зв'язків, слід зауважити, що у сфері приватного права, до якого відносяться й корпоративні правовідносини, основу становлять диспозитивні засади, що є похідним із ст. 1 ЦК України (юридична рівність суб'єктів, їх вільне волевиявлення та майнова самостійність). Проте сутність розуміння самої категорії «диспозитивність», за словами Н.С. Кузнецової, ще не до кінця є пізною [1, с. 49].

Таке правове явище, як акціонерний договір, було введено з метою посилення засад диспозитивності у «надто заімперативізованому», на думку окремих фахівців, корпоративному праві. Виходячи з положень акціонерного законодавства таким договором можуть визначатися особливості здійснення його сторонами своїх *прав на акції* і (або) *прав, посвідчених акціями*, виходячи з обставин, які не врегульовані законодавством або статутом кожного АТ. З цієї точки зору акціонерний договір слід вважати регулятором корпоративних правовідносин.

Можна зазначити на існуванні двох базових підходів до розуміння ролі акціонерного договору у впливі на регулювання корпоративних правовідносин. За першим такий договір не має підміняти собою положення законодавства та статуту товариства; за другим – він може встановлювати не лише зобов'язальні відносини, але й мати істотний вплив на внутрішні корпоративні правовідносини. Для виключення порушень і зловживань вчені, які підтримують перший підхід, вважають за необхідне при побудові моделі акціонерного договору у законодавстві використовувати конструкції «генетично» родинних правопорядків і відмовитися від рецепції тих інститутів, які є «чужорідними» нашій системі права [2, с. 23–28]. Таким родинним правопорядком пропонується визнавати німецьке цивільне право. Всупереч вказаному зазначено, що не слід поспішно робити висновки про можливість рецепції правових інститутів лише з «генетично родинних правопорядків» [3, с. 19].

На думку іноземних фахівців, обов'язковими є імперативні норми законодавства та статуту товариства [4; 5; 6]. Інше питання, наскільки законодавство допускає регулювання корпоративних відносин за допомогою договірних конструкцій, тобто якими є межі використання договорів при регулюванні корпоративних правових зв'язків.

Укладаючи акціонерний договір сторони мають брати до уваги: 1) *загальні обмеження свободи договору* (дотримання законодавчих імперативних норм; не порушувати права акціонерів конкретного АТ і третіх осіб; заборона звільнення від відповідальності його сторін); 2) *спеціальні обмеження свободи договору* (наприклад, заборона в такому договорі зобов'язувати його сторони голосувати відповідно до вказівок органів товариства тощо). При цьому якщо акціонерний договір не суперечить зазначеним обмеженням, то свобода його укладення та дійсність не може бути поставлена у залежність від його змісту і збалансованості в договорі взаємних зобов'язань сторін [3, с. 220].

Отже, актуалізується проблематика можливості включення диспозитивних норм до акціонерного законодавства та про встановлення гнучкого нормативного забезпечення здійснення корпоративних прав акціонерами у межах договірних відносин. Наша позиція підтверджується думкою Н.С. Кузнецової, яка, аналізуючи положення Закону України «Про акціонерні товариства» звертає увагу, що значна частина механізмів регулювання акціонерних відносин виписані недостатньо чітко, у самому загальному вигляді, що потребує їх постійного уточнення та тлумачення і часто породжує чисельні корпоративні спори [1, с. 13].

Проблематика визнання акціонерних договорів джерелом регулювання корпоративних правових зв'язків полягає у неможливості встановлення ними норм, що будуть загальнообов'язковими та підлягатимуть багаторазовому застосуванню, у т. ч. учасниками корпоративних правовідносин, які не є сторонами таких договірних конструкцій. Проте, звертається увага, що у окремих випадках акціонерний договір встановлює обов'язкові правила поведінки не лише для акціонерів, під час реалізації останніми корпоративної правоздатності, але також і для інших осіб, у т. ч. корпорації, що вказує на його нормативну природу і дозволяє віднести до джерел права [7, с. 64].

Отже, відносини між акціонерами, врегульовані акціонерним договором, є зобов'язальними, а не корпоративними, незважаючи на його спрямування забезпечити належне здійснення (утримання від здійснення) корпоративних прав акціонерами. Відсутність нормативності та загальнообов'язковості акціонерного договору підтверджується можливістю його конфіденційності, оскільки про факт укладення такої договірної конструкції може бути навіть нікому невідомо, крім сторін, які його уклали, не говорячи вже про третіх осіб і державні органи. Акціонерний договір хоча й містить норми, ці норми є не локальними, а індивідуальними регуляторами, що не поширюються на

сферу функціонування й діяльності товариства.

У цивілістиці переважаючою є позиція про субсидіарний характер акціонерного договору щодо статуту та засновницького договору. Це пояснюється імперативним характером законодавчих норм, які визначають правову природу установчих документів. Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 117 ЦК України учасники господарського товариства зобов'язані дотримуватися установчих документів, що свідчить про їх обов'язковий характер. Тому статут товариства слід визнати корпоративним актом, що має вищу юридичну чинність й соціальну значимість серед усіх корпоративних актів. Низка законодавчих положень (наприклад, ст. 13 Закону України «Про акціонерні товариства») встановлює імперативні вимоги до змісту статуту. Вважаємо, що якщо питання, визначені нормами закону, не відображені в установчих документах, то включення їх у зміст інших корпоративних актів та правочинів, у т. ч. й у зміст акціонерного договору, не допускається. Іншими словами, такий договір не може містити положення, які згідно з імперативною вказівкою закону мають визначатися установчими документами. Він, виконуючи функцію додаткового регулятора правовідносин між акціонерами, може бути спрямований лише на розвиток, доповнення та деталізацію положень статуту.

На нашу думку, щодо статуту АТ акціонерний договір займає другорядне (допоміжне) значення, конкретизуючи його положення у контексті здійснення (утримання від здійснення) корпоративних прав та вирішення «тупикових» ситуацій, які склалися під час їх реалізації. Створивши конструкцію такого договору як субсидіарного документу щодо статуту законодавець несвідомо допустив правову невизначеність.

Використання конструкції акціонерного договору в рамках корпоративних правовідносин зумовлена використанням засад диспозитивності. Разом з тим під час реалізації принципу диспозитивності необхідно дотримуватися меж, що містяться в імпера-

тивних корпоративних нормах. Диспозитивність як основа для закріплення в рамках акціонерного договору не зумовлює вседозволеності, а передбачає можливість домовленості між його сторонами порядку здійснення (утримання від здійснення) акціонерами належних їм корпоративних прав. Зокрема, сторони такого договору мають уникати включення до його змісту вирішення тих питань, які стосуються інтересів усіх акціонерів конкретного АТ, крім випадків, коли договір укладено між усіма акціонерами такого товариства.

Акціонерний договір, не лише регулюється нормами корпоративних (локальних) актів, але й сам є різновидом акту піднормативного регулювання – актом індивідуального правового регулювання корпоративних правовідносин. Однак індивідуально-правове регулювання за допомогою такого договору, матиме достатнє поширення в силу подальшого збільшення самостійності й ініціативи товариств, зростання правосвідомості, зближення правопорядків різних країн, інтегрування іноземного капіталу в українську економіку й, звичайно ж, появи правозастосовної судової практики, що визнає не лише можливість існування відповідних договірних конструкцій, але і їх дієвість, регулятивну здатність і захищеність нормами права.

Спірність положень ст. 26¹ Закону України «Про акціонерні товариства» щодо віднесення до предмету акціонерного договору можливості здійснення прав на акції.

Відповідно до ч. 1 ст. 26¹ Закону України «Про акціонерні товариства» договір між акціонерами товариства – це договір, предметом якого є реалізація акціонерами-власниками простих та привілейованих акцій прав на акції та/або прав за акціями, передбачених законодавством, статутом та іншими внутрішніми документами товариства. Вважаємо, що легальне визначення «договору між акціонерами» викликає масу дискусійних питань, у т.ч. й щодо предмету досліджуваної договірної конструкції.

Щодо назви самої договірної конструкції, за допомогою якої акціонери можуть

здійснювати (утримуватися від здійснення) належні їм корпоративні права, то в юриспруденції звертається увага на невідповідність такої назви змісту відносин, що нею опосередковані. Так, Є.О. Суханов зауважує, що домовленість учасників публічних та приватних корпорацій (*shareholders agreement*), яка досить вільно визначає правове становище їх учасників, в результаті не досить точного перекладу отримала назву «акціонерний договір» (наприклад, в Італії вони отримали назву «договори, супутні корпоративно-правовим домовленостям») [8, с. 216]. У продовження наведеного підкреслюється й неточність використання терміну «корпоративний договір», який запропонованого проектом нової редакції Закону України «Про акціонерні товариства», що зумовлено ізольованим його використанням без додаткових уточнень та не є коректним, оскільки корпоративним (іншими словами, договором щодо корпорації) може бути названо і установчий договір, і договір про створення товариства. Зазначається, що більше точним було б використання терміну «договір про здійснення прав учасників господарських товариств», оскільки він чіткіше відображає предмет цього договору – визначення договором порядку здійснення корпоративних прав учасників господарських товариств [9, с. 93].

Доречно звернути увагу на важливість правильного визначення предмета договору, оскільки: 1) він сукупно з деякими іншими елементами дозволяє виділити договір з ряду схожих цивільно-правових договорів, 2) правильне й чітке його визначення є підґрунтям для подальшого узгодження усіх інших умов договору та 3) умови про предмет договору індивідуалізують предмет виконання за зобов'язанням, що виникло з договору [10, с. 107]. Слід констатувати, що сучасний стан цивілістичних вчень про предмет договору відрізняється відсутністю єдиного підходу. Зокрема, пропонується предметом договору розуміти: 1) дії сторін; 2) матеріальне благо, з приводу якого

укладається договір; 3) дії та матеріальне благо (одночасно). Переважаючим є розуміння комплексності предмету договору – одночасно і дії, і матеріального блага [11, с. 83].

Щодо акціонерного договору в юриспруденції запропоновано об'єм категорії *shareholders' agreements* розкривати через договори: а) про голосування (*voting agreements*); б) позики цінних паперів (*securities lending agreements*); в) про обмеження прав розпорядження акціями (*restriction on transfer of shares agreements*); г) про передачу права голосу за акціями (*transfer of voting rights agreements*); ґ) контролюючого акціонера та публічної компанії (*relationship agreements*); д) про спільну діяльність (*joint venture agreements*) [12, с. 194–201]. Як бачимо, основна проблематика, на вирішення якої покликано конструкцію акціонерного договору, стосується порядку здійснення (утримання від здійснення) немайнових корпоративних прав акціонерів, пов'язаних з управлінням товариством.

Вважаємо, що акціонерний договір є формою фіксації можливостей та передумов для успішного здійснення немайнових корпоративних прав, підвищення координованості й узгодженості вчинюваних акціонерами у майбутньому майнових правочинів, створення умов для попередження несприятливих для АТ наслідків (наприклад, виникнення корпоративних конфліктів або недружнього поглинання товариства, тощо). Звідси, укладення акціонерного договору передбачає визначення на майбутнє порядку здійснення всіма акціонерами товариства або частиною з них належних їм немайнових корпоративних прав.

Важливим є передовий досвід окремих країн, в яких досліджуваний договір вже має визнання у правозастосуванні. Так, в Італії предмет акціонерного договору є досить обмеженим: а) здійснення права голосу в АТ або в його «материнській» компанії; б) обмеження передачі акцій або участі в таких компаніях; в) спільне здій-

снення контролю над дочірньою компанією (ст. 2341-bis ЦК) [13]. У той же час за законодавством РФ (п. 1 ст. 32.1 Закону РФ «Про акціонерні товариства») предмет акціонерного договору визначається шляхом перерахування кола питань, що входять до нього, а саме: 1) здійснення (використання певним чином) прав, посвідчених акціями; 2) здійснення (використання певним чином) прав на акції; 3) утримання від здійснення прав, посвідчених акціями; 4) утримання від здійснення прав на акції.

Для порівняння у країнах, законодавство яких не містить чіткої регламентації акціонерного договору, відповідна договірна конструкція предметно не визначена і враховує національні особливості регулювання корпоративних правовідносин. Так, у Франції такі договори в принципі можуть стосуватися лише голосування акціонерів та виключно на конкретних зборах (а не протягом якого-небудь строку), а також піддані іншим серйозним обмеженням [14, с. 221]. Положення такого договору може бути визнане недійсним, якщо воно не відповідає корпоративному законодавству Франції [14, с. 162]. Натомість законодавство Німеччини передбачає, що акціонерний договір може містити положення, які часто зустрічаються у статутах та розглядається як «договори, що пов'язують право голосу» або «договори, що пов'язують акціонерів» (тобто договори про здійснення немайнових прав акціонерів) [14, с. 162]. Аналогічне можна вказати й про положення ст. 551 Кодексу про компанії Бельгії, за якою акціонерні договори є звичайними договірними конструкціями, предметом регулювання яких є права голосу з акцій та майнові права на акції.

В Англії перелік положень, що складають предмет такого договору, є відкритим і може охоплювати будь-які питання, пов'язані з управлінням та діяльністю компанії. Виходячи з переліку питань, які має врегульовувати акціонерний договір за законодавством цієї країни, складається уява, що він є додатком до статуту компанії [9; 14; 15]. Однак це не відповідає дійсності, оскільки: а) договір є самостій-

ною домовленістю його сторін і не підміняє статут компанії; б) договір є дійсним лише для акціонерів компанії [16, с. 566–567]; в) такий договір може бути спрямований на захист прав однієї групи акціонерів і тверде обмеження прав інших акціонерів [17, с. 37].

Невизначеність на рівні законодавства предмету акціонерного договору зумовлює наукову дискусію щодо його визначення. В юриспруденції, серед запропонованих підходів з цього питання, слід виокремити розуміння предмету акціонерного договору як: 1) організаційних прав, якими володіє учасник корпорації та управління ними [11, с. 139]; 2) регламентація порядку здійснення корпоративних прав учасників товариства [18, с. 68]; 3) організаційно-майнових правовідносин [19, с. 37]; 4) певних дій (утримання від них), які породжують договірне зобов'язання, що «обтяжує не цінні папери», а осіб (сторін договору) [20, с. 50]; 5) встановлення переважного права на придбання акцій, зобов'язання з'явитися для участі у загальних зборах, голосувати на них певним чином, обмеження права відчужувати акції, відмова від отримання дивідендів тощо [21, с. 49–50; 22, с. 186–197]; 6) прав на дивіденди, від яких акціонери вправі відмовитися на користь іншого акціонера [23, с. 65].

Правова доктрина України щодо предмета акціонерного договору також містить різні підходи до цього питання та розширене його тлумачення. Так, запропоновано предмет такого договору розуміти через домовленості: а) голосувати певним чином; б) погоджувати варіанти голосування з іншими особами; в) різні дії щодо управління, реорганізації та ліквідації АТ; г) відмову від наглядової ради або пряме передбачення особи, що управлятиме приватним АТ; г') видача окремим акціонерам доручення на участь в загальних зборах; д) набуття або відчуження акцій за заздалегідь визначеною ціною і при настанні певних обставин; е) утримання від відчуження акцій до настання певних обставин; є) передача іншим акціонерам

дивідендів; умови про розподіл прибутку непропорційно кількості акцій; ж) умови про заборону вимагати ліквідації АТ тощо [19, с. 37; 11, с. 159; 22, с. 186–187].

Вважаємо, що предмет акціонерного договору можуть становити лише такі зобов'язання, щодо здійснення (утримання від здійснення) акціонерами своїх прав, які вичерпно не врегульовані корпоративним законодавством або статутом товариства. Тому буде недійсною умова про предмет такого договору, що передбачає зобов'язання його сторін з питань, які не можуть регулюватися в диспозитивному порядку шляхом установлення правил поведінки, що відрізняються від тих, які визначені імперативними нормами. В юридичній літературі з цього приводу зазначено, що оскільки порядок прийняття рішень органами управління АТ визначається статутом, то така норма не може бути предметом акціонерного договору. Акціонери мають право визначити особливості здійснення свого права голосу при прийнятті рішень, які ухвалюються загальними зборами акціонерів, але не мають права, наприклад, змінити порядок голосування або інші правила, які є обов'язковими для всіх акціонерів [23, с. 169].

Як бачимо, такі договори практично жодним чином не впливають на сферу корпоративного управління та, напевно, єдиним аспектом, який буде можливим до врегулювання ними, стане процедура голосування акціонерів з питань формування органів управління в частині узгодження варіанту свого голосування з іншими акціонерами. Встановлення ж процедури формування, порядку діяльності та повноважень органів управління повністю залишиться в сфері дії корпоративних документів самого товариства, домовленості акціонерів не будуть відіграти тут ніякої ролі [24, с. 7]. Отже, основну увагу в акціонерному договорі необхідно приділяти способам здійснення (утримання від здійснення) суб'єктивних корпоративних прав і виконання корпоративних обов'язків кожним з акціонерів, що уклали договір.

Особливістю предмета акціонерного договору є те, що він передбачає не безпосереднє здійснення прав акціонерів, а таку модель їх поведінки, яка містить вибір певного способу здійснення прав акціонерів у майбутньому або умов здійснення цих прав, або умов, до настання яких права не будуть здійснюватися. По суті, мова йде про певні самообмеження акціонерами щодо здійснення (утримання від здійснення) належних їм прав. У такому разі акціонери обирають певні способи здійснення своїх прав або визначають умови, при настанні яких вони будуть здійснювати свої права або, до настання яких, вони будуть утримуватися від їх здійснення.

Акціонерний договір не має охоплювати своїм предметом відносини, врегульовані імперативними нормами законодавства, і не може за своїм значенням замінювати собою статут товариства. Якщо норма є диспозитивною і припускає вибір варіанту поведінки, відносини, врегульовані такою нормою, можуть регулюватися й акціонерним договором. Слід погодитися з тим, що такий договір може укладатися на майбутнє і для конкретизації положень статуту АТ, але не може їм суперечити [23, с. 166–171].

Умови акціонерного договору не мають призводити до порушення прав інших акціонерів, а також третіх осіб, які не є його стороною. Зважимо, що порядок здійснення акціонерами прав, передбачений акціонерним договором, може передбачати покладення на них обов'язків як активного типу (вчинити певні дії), так і пасивного типу (утриматися від вчинення дій).

Метою укладення акціонерного договору є встановлення меж здійснення (утримання від здійснення) суб'єктивних корпоративних прав акціонерами. Якщо взяти за основу вимоги ст. 26¹ Закону України «Про акціонерні товариства», то акціонерним договором можуть бути передбачені такі зобов'язання сторін: а) голосувати певним чином на загальних зборах акціонерів; б) погоджувати варіант голосування з іншими акціонерами;

в) набувати або відчужувати акції за заздалегідь визначеною ціною та (або) при настанні певних обставин; г) утримуватися від відчуження акцій до настання певних обставин; г') здійснювати узго-

джено інші дії, пов'язані з управлінням товариством, з діяльністю, реорганізацією та ліквідацією АТ; д) визначати порядок одержання доходів за цінними паперами (дивідендів).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кузнецова Н.С. Совершенствование механизма правового регулирования гражданских правоотношений. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвеевські цивілістичні читання). Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 10 листоп. 2011 р.). Київ : Алерта, 2012. С. 49.
2. Суханов Е.А. Уставный капитал хозяйственного общества в современном корпоративном праве. *Вестник гражданского права*. 2012. № 2. С. 23–28.
3. Бородин В.Г. Гражданско-правовое регулирование корпоративного договора: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Рос. гос. ун-т правосудия. Москва, 2015. 255 с.
4. FitzGerald S., Muth G. Shareholders' agreements. Fifth edition. Sweet & Maxwell. London, 2009. P. 5.
5. Ода Х. Акционерные соглашения: осторожный шаг вперед. *Вестник гражданского права*. 2010. № 1. С. 133–135.
6. Степанов Д.И., Фогель В.А., Шрамм Х.И. Корпоративный договор: подходы российского и немецкого права к отдельным вопросам регулирования. *Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации*. 2012. № 10. С. 22–69.
7. Варюшин М.С. Гражданско-правовое регулирование корпоративных договоров: сравнительный анализ: монография. Москва : Юрлитинформ, 2016. 158 с.
8. Суханов Е.А. Сравнительное корпоративное право. Москва : Статут, 2014. 456 с.
9. Осипенко К.О. Правовое регулирования договора об осуществлении прав участников хозяйственных обществ в ГК Российской Федерации и английском праве. *Корпоративное право: актуальные проблемы* / под ред. Д.В. Ломакина. Москва : Инфотропик Медиа, 2015. 256 с.
10. Блажівська О.Є. Договір про спільну діяльність: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2007. 235 с.
11. Сигидин М.М. Корпоративний договір: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Прикарпат. нац. ун-т імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2016. 236 с.
12. Miliuskas P. Company law aspects of shareholders' agreements in listed companies: Doctoral dissertation. Vilnius. Vilnius University, 2014. P. 194–201
13. Суханов Е.А. Корпоративные соглашения в современном российском и зарубежном праве. Гражданское общество и развитие гражданского права: Сб. ст. к юбилею докт. юрид. наук, проф. Н.С. Кузнецовой / Отв. ред. Р.А. Майданик и Е.В. Кохановская. Киев : ЧАО «Юридическая практика», 2014. С. 180–181; Суханов Е.А. Сравнительное корпоративное право. Москва : Статут, 2014. 456 с.
14. Макарова О.А. Корпоративное право: курс лекций. Москва : Волтерс Клувер, 2010. 420 с.
15. Reece Thomas K., Ryan C. L. The Law and Practice of Shareholders' Agreements. London: LexisNexis. *Butterworths Law*. 2014. P. 51.
16. Palmer's Company Law: Annotated Guide to the Companies Act 2006. Sweet & Maxwell. P. 566–567.
17. Осипенко К.О. Соглашения участников (акционеров) в российском и английском праве. *Законодательство*. 2010. № 4. С. 29–37.
18. Иноземцев М.И. Ответственность сторон за нарушение акционерного соглашения по праву России и зарубежных государств : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Моск.

гос. инст. междунар. отношений (университет) Министерства иностранных дел РФ. Москва, 2017. С. 186.

19. Венедіктова І.В. Реалізація охоронюваного законом інтересу при укладенні корпоративних угод. *Проблеми охорони прав суб'єктів корпоративних відносин: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-й річниці створення Лабораторії з вивчення проблем корпоративного права НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України* (Івано-Франківськ, 23–24 верес. 2011 р.). Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т імені Василя Стефаника, 2012. С. 78–84.

20. Поваров Ю.С. К вопросу о «взаимодействии» акционерного соглашения с иными юридическими фактами. *Перші юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (Одеса, 15–16 квіт. 2011 р.). / відповід. ред. І.С. Канзафарова ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. Одеса: Астропринт, 2011. 597 с.

21. Новоселова Л.А. Реформа российского корпоративного права: цели и перспективы. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвеевські цивілістичні читання). Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 т. Т. 1.* (Київ, 19 жовт. 2012 р.). ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. С. 49–50.

22. Спасибо-Фатеева І.В. Акціонерні угоди. *Право України*. 2009. № 12. С. 186–197.

23. Бондарев Е.М. Дискусійні питання визначення предмету акціонерного договору. *Європейські перспективи*. 2020. № 1. С. 165–172.

24. Чернышев А. Акционерные соглашения: желания и возможности. *Корпоративный юрист*. 2008. № 9. С. 5–7.